WSTĘP

Idea i ogólne założenia pracy

Powstałe po pierwszej wojnie światowej państwo polskie było tworem niejednolitym pod względem narodowościowym. Po zawarciu traktatu w Rydze blisko jedna trzecia obywateli II Rzeczypospolitej należała do mniejszości narodowych. Polska międzywojenna – w ujęciu Rogera Brubakera – była klasycznym przykładem „państwa zorientowanego narodowo", stawiającego sobie za cel homogenizację społeczeństwa poprzez narodową (bądź narodowo-państwową) asymilację swoich etnicznie niepolskich obywateli[1].

Dorobek historiografii polskiej poświęcony szeroko rozumianej problematyce narodowościowej II Rzeczypospolitej wygląda imponująco. Są to jednak głównie prace, przedstawiające koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich na poziomie ogólnopaństwowym, stosunek państwa polskiego lub partii politycznych wobec poszczególnych mniejszości narodowych[2].

Istnieje deficyt opracowań dotyczących analizy zachodzących procesów w województwach wschodnich II Rzeczypospolitej, zwłaszcza w perspektywie porównawczej. Cennym uzupełnieniem dotychczasowych badań byłaby analiza regionalnego wymiaru działań wojewodów i starostów w konfrontacji

---

1 R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej: Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, Warszawa-Kraków 1998, s. 100.

2 A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979; E. Koko, *W nadziei na zgodę. Polski Ruch Socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce (1918–1939)*, Gdańsk 1995; M. Nowak, *Narodowcy i Ukraińcy: Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939*, Gdańsk 2007; W. Paruch, *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939)*, Lublin 1997; J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków: Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1985; R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Kraków 1989.

z koncepcjami polityki narodowościowej rządów polskich tego okresu. Archiwa za wschodnią granicą Polski, głównie na Białorusi, Litwie i Ukrainie, wciąż dysponują całą masą niewprowadzonych do obiegu naukowego materiałów źródłowych. Podczas studiów historycznych w Brzeskim Uniwersytecie Państwowym miałem okazję w latach 2009–2013 prowadzić kwerendę w Państwowym Archiwum Obwodu Brzeskiego (PAOB). Zwróciłem wówczas uwagę na potencjał bazy źródłowej dotyczącej województwa poleskiego, która umożliwiałaby przedstawienie problemu polityki państwa polskiego z perspektywy lokalnej[3].

Celem podjętych badań była analiza polityki narodowościowej państwa polskiego w województwie poleskim w dwudziestoleciu międzywojennym z perspektywy władz II instancji. Uznałem, że *casus* Polesia jest interesujący z kilku powodów:

Po pierwsze, stanowiło ono region o bardzo małym odsetku ludności polskiej[4]. Ze względu na to państwowa kadra urzędnicza na tym terenie składała się głównie z napływowej ludności polskiej. Miejscowe społeczeństwo polskie w bardzo niewielkim stopniu zostało zaangażowane w procesy integracji województwa poleskiego z II Rzeczypospolitą. Próby umacniania polskości na Polesiu miały przede wszystkim charakter unifikacyjnych działań aparatu państwowego wobec ludności obcoplemiennej.

Po drugie, szeroko rozumiana peryferyjność Polesia budziła zainteresowanie zarówno polskich elit politycznych, jak i publicystów w okresie międzywojennym. Województwo poleskie wyróżniano pod względem niskiej świadomości narodowej miejscowej ludności i nadzwyczajnej zapaści cywilizacyjnej, nawet na tle innych województw wschodnich międzywojennej Polski. Lokalne uwarunkowania zamierzano wyeksponować i następnie wykorzystać dla utrwalenia polskiej racji stanu na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej.

Po trzecie, w dwudziestoleciu międzywojennym Polesie było przestrzenią rywalizacji kilku ruchów narodowych: białoruskiego, rosyjskiego i ukraińskiego. Aktywiści wymienionych projektów narodowych uważali ten obszar za część własnej „idealnej Ojczyzny" i próbowali prowadzić wśród miejscowej ludności agitację – w różnej skali i z różnym natężeniem – w celu jej unarodowienia. Po względnej stabilizacji sytuacji w regionie wyłonił się zarys polskiego projektu,

3 П. Абламскі, *Рэгіяналізм у нацыянальнай палітыцы II Рэчы Паспалітай (на прыкладзе Палескага ваяводства),* w: *Рэха мінуўшчыны: Зб. студ. навук. артыкулаў*, Гродна 2011, s. 89–95.

4 Spis ludności z 1931 r. wykazał w województwie poleskim 164 tys. osób narodowości polskiej, co stanowiło ok. 14,5% ludności. Wydaje się, że tę liczbę należałoby uznać za maksymalną. Zob.: W. Śleszyński, *Województwo poleskie*, Kraków 2014, s. 74.

tożsamego w zasadzie z unifikacyjnymi działaniami aparatu państwowego na Polesiu. Jego celem było wyeliminowanie wszelkich niepolskich poczynań w regionie i postępująca polonizacja miejscowej ludności. W latach trzydziestych podobne postulaty polityki narodowościowej w województwie poleskim coraz bardziej odpowiadały oczekiwaniom Warszawy.

Podczas pisania książki próbowałem odpowiedzieć na następujące pytania badawcze:

1. Jaką ewolucję przechodziła polityka narodowościowa państwa na przykładzie jednego z województw wschodnich II Rzeczypospolitej? Jakie czynniki warunkowały zmianę podejścia administracji państwowej do Polesia oraz etnicznego charakteru jego mieszkańców?

2. Na czym polegał regionalny składnik stosowanej na Polesiu polityki narodowościowej po przewrocie majowym, w porównaniu z innymi województwami północno-wschodnimi II Rzeczypospolitej? Postulat regionalizacji odgrywał istotną rolę w koncepcjach polityki narodowościowej rządów sanacyjnych. Szczególnie ważnym punktem odniesienia był „eksperyment wołyński" Henryka Józewskiego realizowany w latach 1928–1929 i 1930–1938.

3. Czy praktyczne działania w zakresie polityki narodowościowej wdrażane w latach trzydziestych w województwie poleskim przez Wacława Kostka-Biernackiego aspirowały do rangi wytycznych dla całego obszaru województw północno-wschodnich II Rzeczypospolitej?

Cezury czasowe i zastrzeżenia natury ogólnej

Słowa wyjaśnienia wymagają także wybrane ramy chronologiczne książki, obejmujące lata 1921–1939. Cezurę początkową przyjąłem ze względu na to, że 18 marca 1921 r. podpisano traktat ryski pomiędzy Polską i dwoma formalnie niezależnymi od siebie państwami sowieckimi – Rosją i Ukrainą. Wybór powyższej cezury początkowej wiąże się także z okolicznością, że poprzednie struktury administracyjne – Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich, a później Zarząd Terenów Przyfrontowych i Etapowych, funkcjonujące na terenie Polesia przed rokiem 1921, były z założenia rozwiązaniami prowizorycznymi. Ponadto Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich był tworem o bardzo skomplikowanej genezie, powstałym zasadniczo w celu stworzenia warunków dla realizacji koncepcji federacyjnej Józefa Piłsudskiego[5]. Cezurą końcową jest wrzesień 1939 roku, co wiąże się z początkiem II wojny światowej i agresją sowiecką na Polskę.

Na potrzeby tej pracy utożsamiam Polesie z terytorium województwa poleskiego. W związku z powyższym pojęcia „Polesie" i „województwo poleskie"

5 Szerzej na ten temat: J. Gierowska-Kałłaur, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920)*, Warszawa 2003.

stosuję synonimicznie. W pojedynczych przypadkach używam również określenia „Zachodnie Polesie". Jednocześnie zdaję sobie sprawę, iż Polesie jest pojęciem geograficznym znacznie szerszym od jednostki administracyjnej w granicach II Rzeczypospolitej w latach 1921–1939. Należy również podkreślić, że nie wszystkie powiaty województwa poleskiego można zaliczyć do właściwego Polesia.

Konsekwentnie starałem się unikać używania pojęć „Kresy" lub „Kresy Wschodnie". Czyniłem tak głównie z dwóch powodów. Po pierwsze, określeń tych, przy tak sformułowanym temacie badawczym, nie możemy uznać za precyzyjne. Po drugie, w powszechnym odbiorze były i są one obarczone zbyt dużym ładunkiem emocjonalnym i sentymentalnym. Zamiast nich zastosowałem pojęcia równoznaczne, pozbawione – z mojego punktu widzenia – powyższych konotacji, jak: „ziemie wschodnie" i „województwa wschodnie". W sytuacji, kiedy opisywane zjawisko dotyczyło wyłącznie trzech województw północno-wschodnich (nowogródzkiego, poleskiego i wileńskiego), używałem określenia „ziemie północno-wschodnie".

Wpływ polityki narodowościowej był widoczny w wielu obszarach życia: od szkolnictwa i spisów ludności, po walkę polityczną, rolnictwo, przemysł i religię. Należy zaznaczyć, że nie wszystkie z wyżej wymienionych aspektów zostały potraktowane w tej książce jednakowo. Zrezygnowałem ze szczegółowego odtworzenia polityki narodowościowej w dziedzinie szkolnictwa i życia gospodarczego. Uważam, że te aspekty już zostały wystarczająco opisane w literaturze[6]. W badaniach historycznych nad wiekiem dwudziestym prawie zawsze istnieje możliwość rozszerzenia dotychczasowej bazy źródłowej, lecz w przypadku zasygnalizowanych zagadnień nie to było moim celem.

Podejmując temat polityki narodowościowej na Polesiu w roku 2016, byłem niejako skazany na wypełnienie już względnie niewielkich luk badawczych, pozostawionych mi przez poprzedników. Z tego względu koncentrowałem się na zagadnieniach, które w literaturze przedmiotu, w mojej ocenie, wymagają dalszej eksploracji. Uważam, że takim słabo rozpoznanym zagadnieniem jest chociażby związek pomiędzy podziałami administracyjnymi a polityką narodowościową. Jednocześnie, obficie korzystając z istniejącego dorobku historiograficznego, dążyłem do syntentycznego ujęcia problemu polityki narodowościowej państwa polskiego na Polesiu w latach 1921–1939.

Profesor Jerzy Tomaszewski wysunął w 2005 r. propozycję podjęcia studiów nad codziennym funkcjonowaniem administracji państwowej najniższego

6 J. Tomaszewski, *Z dziejów Polesia 1921–1939: Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych*, Warszawa 1963; A. Smolarczyk, *Szkolnictwo powszechne i oświata pozaszkolna w województwie poleskim w latach 1919–1939*, Warszawa 2014.

szczebla w celu głębszego zrozumienia stosunków narodowościowych oraz postaw politycznych ludności województw wschodnich II Rzeczypospolitej[7]. Miałem pierwotnie podobny zamiar, polegający na próbie odtworzenia polityki narodowościowej na poziomie dwóch wytypowanych przeze mnie starostw powiatowych: brzeskiego i pińskiego. W teorii powyższe założenie byłoby jak najbardziej możliwe do zrealizowania, ponieważ dokumentacja archiwalna z tych terenów zachowała się w stanie niemal kompletnym[8]. W toku pracy nad książką musiałem porzucić ten pomysł. Niestety, biorąc pod uwagę warunki pracy w PAOB byłaby to bardzo czasochłonna kwerenda, a ponadto w obecnych realiach jej przeprowadzenie stanowiłoby zadanie praktycznie niewykonalne.

Zupełnie celowo postanowiłem zrezygnować ze szczegółowego odtworzenia polityki narodowościowej wobec poleskich Żydów. Wydaje mi się, że polityka państwa polskiego wobec mniejszości żydowskiej miała względnie jednolity charakter na wszystkich terytoriach II Rzeczypospolitej. Aby rzetelnie przedstawić to zagadnienie, należałoby również sięgnąć do źródeł w języku jidysz, co niestety wykracza poza moje kompetencje językowe.

Struktura pracy

Struktura książki posiada charakter problemowo-chronologiczny. Wybór problematyki zawsze ma charakter subiektywny, ale w tym przypadku w dużej mierze został podyktowany zgromadzoną bazą źródłową i narastającym dorobkiem historiograficznym. Jak nadmieniłem wyżej, jednocześnie moim głównym zamiarem była próba stworzenia swoistej syntezy polityki narodowościowej na Polesiu. W związku z tym zwróciłem szczególną uwagę na sylwetki i poglądy głównych decydentów, czyli wojewodów poleskich.

Książka składa się z trzech rozdziałów. W rozdziale pierwszym przedstawiłem przedwojenne województwo poleskie jako przestrzeń rywalizacji czterech projektów narodowych: białoruskiego, polskiego, rosyjskiego i ukraińskiego. Na potrzeby tej pracy traktuję pojęcie „projekt narodowy" jako pewien abstrakcyjny model, idealny typ, składający się z istotnych cech (wyobrażeń o wspólnej przeszłości, symbolach, języku, pożądanym ustroju społecznym itd.), z którym w mniejszym lub większym stopniu potrafi utożsamić się konkretna jednostka.

---

7 J. Tomaszewski, *O pogromie w Brześciu, administracji polskiej na Kresach Wschodnich i pięknej sztuce edycji dokumentów (na marginesie książki Wojciecha Śleszyńskiego)*, „Przegląd Historyczny" 2005, t. 96, z. 3, s. 477.

8 Zespół nr 2 Starostwo powiatowe brzeskie liczy 7956 j. a., a zespół 2001 Starostwo powiatowe pińskie aż 24 194 j. a. Zob.: E. Rosowska (red.), *Polska-Białoruś – wspólne dziedzictwo historyczne: Przewodnik po materiałach archiwalnych 1918–1939. T. 1, Archiwum Państwowe Obwodu Brzeskiego, Archiwum Państwowe Obwodu Grodzieńskiego*, Warszawa 2013, s. 55, 61.

Uważam, że w dwudziestoleciu międzywojennym tylko stosunkowo niewielka część mieszkańców Polesia posiadała rozbudowane wyobrażenia na ten temat, więc siłą rzeczy była obiektem zainteresowania aktywistów różnych projektów narodowych. Dodatkowo, analizując projekty narodowe na Polesiu, uwzględniłem ich odmienną dynamikę, rozpatrując je w oparciu o wybrane kryteria.

W rozdziale drugim podjąłem próbę odtworzenia planów w zakresie polityki narodowościowej w województwie poleskim od 1921 roku do mniej więcej końca 1931 roku. Twierdzę, iż istniał bezpośredni związek pomiędzy stanem bezpieczeństwa wewnętrznego i faktycznymi zaniedbaniami w tej dziedzinie w pierwszej połowie lat dwudziestych. Polityka narodowościowa na Polesiu w latach 1921–1931 miała raczej wymiar teoretyczny, skupiała się przede wszystkim na zbieraniu i analizie materiału, formułując czasami zbyt daleko idące wnioski. Jeśli przyjąć za punkt odniesienia zarówno asymilację narodową, jak i państwową miejscowej ludności, to należy stwierdzić, że stosunkowo niewiele udało się osiągnąć w wymiarze praktycznym.

W rozdziale trzecim opisałem, mający miejsce w latach 1931–1932, zwrot ku regionalizacji polityki narodowościowej na Polesiu. Wybrana cezura czasowa wymaga uzasadnienia ze względu na jej nieoczywisty charakter. Jestem przekonany, że w realiach poleskich ani przewrót majowy w 1926 roku, ani śmierć Józefa Piłsudskiego w 1935 roku nie miały na tyle istotnego wpływu na kształt polityki narodowościowej, co dwa wydarzenia z lat 1931–1932[9].

Pierwsze z nich miało charakter ogólnokrajowy i nazywało się Drugi Powszechny Spis Ludności. Drugim istotnym wydarzeniem była zmiana personalna na stanowisku wojewody poleskiego. We wrześniu 1932 roku urząd objął Wacław Kostek-Biernacki, zastępując Jana Krahelskiego. Uważam, że te dwa pozornie niezwiązane wydarzenia zbiegły się w czasie, tworząc efekt masy krytycznej, który spowodował wyraźną zmianę w polityce narodowościowej na Polesiu. Wojewoda Kostek-Biernacki zasłynął z praktycznych działań w celu realizacji przyjętych założeń. Jednocześnie nie można twierdzić, że ignorował dorobek teoretyczny swoich poprzedników.

9 W klasycznej już monografii Andrzeja Chojnowskiego, dotyczącej polityki narodowościowej rządów polskich, zostały ustalone następujące cezury czasowe: I. 1921–1926 – okres demokracji parlamentarnej i dominacji koncepcji asymilacji narodowej; II. 1926–1935 – okres rządów sanacyjnych z dominacją programu asymilacji państwowej; III. 1935–1939 – program „wzmocnienia polskości" rządów sanacyjnych po śmierci Józefa Piłsudskiego. Zob.: A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich*, passim.

Literatura przedmiotu

Dziejami Polesia w okresie międzywojennym zajmują się historycy z Białorusi, Polski oraz w zdecydowanie mniejszym stopniu z Ukrainy.

Historiografia białoruska jest bardzo niejednorodna. Należy wyróżnić środowisko akademickie, związane z państwowymi ośrodkami w tym kraju, oraz środowisko niezależnych badaczy, często pracujących naukowo za granicą lub niezwiązanych z żadnym ośrodkiem.

W białoruskim środowisku akademickim temat województwa poleskiego może być rozpatrywany wyłącznie w szerszym kontekście wyodrębnienia tzw. Zachodniej Białorusi w granicach międzywojennego państwa polskiego. W związku z tym na temat Polesia na Białorusi można napisać co najwyżej pracę magisterską. W jakimkolwiek ośrodku akademickim na Białorusi dopuszczenie do obrony pracy doktorskiej na temat polityki narodowościowej państwa polskiego na Polesiu byłoby niemożliwe. Dotyczy to także publikacji monografii na ten temat. Podobne podejście w dużym stopniu prowadzi do zniekształcenia dziejów regionu.

Opinia o przynależności ziem tzw. Zachodniej Białorusi do Polski w historiografii białoruskiej była zawsze negatywna. Ocena wydarzeń z lat 1919–1939 uległa ostatnio gwałtownej radykalizacji z przyczyn natury politycznej. Okres ten został definitywnie uznany za „polską okupację" Białorusi[10].

W 2021 roku ustanowiono nowe święto państwowe na Białorusi (17 września), które nazwano w tamtejszej nomenklaturze „dniem jedności narodowej", mającym upamiętniać „wyzwoleńczy marsz" Armii Czerwonej na ziemie II Rzeczypospolitej[11]. Biorąc pod uwagę obecny stan stosunków polsko-białoruskich, w najbliższym czasie nie należy się spodziewać złagodzenia oficjalnej retoryki. Jest oczywistym faktem, że historiografia białoruska nurtu akademickiego znajduje się pod ogromną presją bieżącej sytuacji politycznej.

Bez względu na uwarunkowania polityczne w obrębie środowiska akademickiego powstają opracowania zasługujące na szczególną uwagę. Wśród nich przede wszystkim należy wyróżnić monografie Aliaksandra Wabiszczewicza, oparte na archiwaliach z Państwowego Archiwum Obwodu Brzeskiego[12]. Wśród badaczy białoruskich młodszej generacji warto odnotować prace Aliaksandra

10 Podobne intencje miał tom dokumentów dotyczący stosunków polsko-białoruskich wydany w Mińsku po raz pierwszy w 2012 roku. Kolejne wznowienie miało miejsce w 2021 roku. Zob.: *Польша-Беларусь (1921–1953). Сборник документов и материалов,* Минск 2021.

11 K. Kłysiński, *Obchody rocznicy 17 września 1939 roku na Białorusi*, Analizy OSW, https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021–09-21/obchody-rocznicy-17-wrzesnia-1939-roku-na-bialorusi [dostęp: 16.09.2023].

12 А. Вабішчэвіч, *Асвета ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)*, Брэст 2004; idem, *Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)*, Брэст 2008.

Gornego. Warsztat badawczy tego grodzieńskiego historyka zdecydowanie się wyróżnia na tle postsowieckiej i na swój sposób bardzo konserwatywnej akademickiej historiografii białoruskiej[13].

Prace wychodzące spod pióra historyków białoruskich niezwiązanych ze środowiskiem akademickim na Białorusi są w dużej mierze pozbawione powyższych ograniczeń. Na szczególne wyróżnienie zasługuje gruntowny artykuł Aliaksandra Paszkiewicza, analizujący przebieg procesów narodotwórczych na Polesiu przez pryzmat wyników wyborów parlamentarnych[14]. Na solidnej bazie źródłowej zostały oparte prace Andreja Czarniakiewicza[15], Siarhieja Tokcia[16]oraz Aliaksandra Smalianczuka[17].

Interesującym, choć zdaje się nietrwałym, zjawiskiem historiograficznym dotyczącym Polesia były publikacje historyków-regionalistów. Prace te cechuje często nowatorska konwencja, niewłaściwa dla białoruskiej historiografii akademickiej[18]. Osobnym regionalnym zjawiskiem są publikacje fizyka z wykształcenia, a historyka z powołania, już niestety nieżyjącego, Ołeksandra Iljina z Pińska, redaktora lokalnego pisma i strony internetowej „Histarycznaja Brama"[19]. Znam z autopsji, że imponujący dorobek naukowy Iljina był oparty na prowadzonych z dużym poświęceniem osobistym, wyjątkowo starannych, jak również bardzo czasochłonnych kwerendach w PAOB[20].

Aktualnie problematyka narodowościowa na Polesiu w II Rzeczypospolitej zajmuje marginalne miejsce we współczesnej historiografii ukraińskiej. Wątki

13 А. Горны, *Гарады як лакальныя цэнтры беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Заходняй Беларусі,* „Гісторыя і грамадазнаўства" 2020, nr 5, s. 11–15; idem, *Францішак Багушэвіч як «месца памяці» беларускага нацыянальнага рухуў міжваеннай Заходняй Беларусі*, „Беларускі гістарычны часопіс" 2020, nr 5, s. 29–34.

14 А. Пашкевіч, *Нацыянальныя працэсы ў Палескім ваяводстве ў 1920-я гг. праз прызму вынікаў выбарчых кампаній у польскі парламент,* „Arche" 2013, nr 4, s. 99–210.

15 А. Чарнякевіч, *«Быць канфідэнтам»: Штодзённае жыцце інфарматара польскай службы бяспекі ў паўночна-ўсходніх ваяводствах II Рэчы Паспалітай (1921–1939),* „Homo Historicus" 2022, nr 8, s. 178–199.

16 С. Токць, *Беларуская вёска ў эпоху зьменаў: Другая палова XIX – першая траціна XX ст.*, Менск 2007.

17 А. Смалянчук, *Раман Скірмунт* (1869*–1939): Жыццяпіс грамадзяніна Краю*, Мінск 2018.

18 В. Мисиюк, *Исследование национальных процессов в Восточной Европе на примере Полесского воеводства (1921–1939 гг.)*, „Перекрёстки" 2007, nr 3–4, s. 231–246; idem, *Национальные процессы и церковь в Полесском воеводстве (1921–1939 гг.)*, „Перекрёстки" 2009, nr 1–2, s. 222–232.

19 *Pro Memoriam. Аляксандр Ільін (1956–2020)*, „Rocznik Centrum Studiów Białoruskich" 2021, nr 7, s. 307–310.

20 Szerzej na ten temat: А. Ігнацюк, *Атлантыда палескай гісторыі Аляксандра Ільіна*, Мінск 2021.

poleskie incydentalnie mogą się pojawiać w pracach historyków z pobliskiego Wołynia[21]. Wynika to najprawdopodobniej z faktu, że główne materiały źródłowe znajdują się w Brześciu. Niekiedy spore emocje strony ukraińskiej wywołuje sam fakt przynależności państwowej Zachodniego Polesia do Białorusi. Podobne podejście szczególnie widać w pracy wołyńskiego historyka-regionalisty Iwana Puszczuka[22]. Wśród nowszych publikacji na uwagę zasługuje interesujący pod względem wykorzystanych źródeł artykuł badaczki z Równego Rusłany Dawidiuk[23]. Niestety, pod pewnymi względami przypomina on stylistyką prace Puszczuka.

Niewątpliwie największy dorobek w zakresie badań dziejów Polesia w dwudziestoleciu międzywojennym reprezentuje obecnie historiografia polska. Pierwsza polska synteza dziejów województwa poleskiego, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień społecznych i gospodarczych, ukazała się drukiem jeszcze w 1963 roku[24]. Następnie, głównie ze względu na brak dostępu do bazy źródłowej do początku XXI wieku, Polesie pozostawało swoistą *terra incognita* dla historyków polskich. Sytuacja uległa diametralnej zmianie w ciągu ostatnich 15–20 lat. Dziś można stwierdzić, że Polesie najprawdopodobniej jest najlepiej rozpoznanym terenem ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. Jest to zasługą przede wszystkim dwóch historyków: Piotra Cichorackiego i Wojciecha Śleszyńskiego.

Piotr Cichoracki ma w swoim dorobku przynajmniej trzy ujęcia monograficzne, dotyczące różnych aspektów dziejów politycznych województwa poleskiego[25]. Jednocześnie jest autorem bardzo szczegółowej biografii Wacława Kostka-Biernackiego, gdzie m.in. pochyla się nad jego programem narodowościowym na Polesiu[26]. W swoich publikacjach wrocławski historyk podejmował także zagadnienia narodowościowe na Polesiu w dwudziestoleciu międzywo-

21 Ю. Крамар, *Західна Волинь 1921–1939 рр.: Національно-культурне та релігійне життя,* Луцьк 2015.

22 І. Пущук, *Берестейщина у міжвоєнний час. 1919–1939 рр*., Луцьк 2006.

23 Р. Давідюк, *Берестейсько-пінське Полісся між двома світовими війнами: Українські маркери,* w: І. Патер (red.), *Білорусько-українське пограниччя: Етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення*, Львів 2021, s. 194–218.

24 J. Tomaszewski, *Z dziejów Polesia 1921–1939*, passim.

25 P. Cichoracki, *Polesie nieidylliczne: Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX w.*, Łomianki 2007; idem, *Województwo poleskie 1921–1939: Z dziejów politycznych*, Łomianki 2014; idem, *Komuniści na Polesiu w latach 1921–1939*, Łomianki 2016.

26 Idem, *Droga ku anatemie. Wacław Kostek-Biernacki (1884–1957)*, Warszawa 2009.

jennym[27]. Teksty tego Autora są zawsze oparte na solidnej kwerendzie źródłowej oraz wyróżniają się bardzo wyważoną interpretacją.

Monografia Wojciecha Śleszyńskiego stanowi próbę syntezy dziejów województwa poleskiego[28]. Wydarzenia z trzech ostatnich lat, rozgrywające się tuż za wschodnią granicą Polski, dowodzą niezaprzeczalnej wartości wydawania źródeł. Białostocki historyk zapoczątkował wydanie serii *Dokumenty do dziejów Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej* – tomów źródłowych, opartych głównie na aktach znalezionych w archiwach białoruskich i litewskich. W trakcie pisania niniejszej książki szczególnie przydatne były dwie pozycje z tej serii, dotyczące województwa poleskiego[29].

Z pozostałych autorów na pewno warto wyróżnić antropologiczne ujęcia problemu prezentowane przez Annę Engelking[30]. Pod redakcją Autorki ukazał się również „poleski" tom publikacji Józefa Obrębskiego, który jest kapitalnym – i wielokrotnie cytowanym w tej pracy – źródłem wiedzy na temat poleskiej wsi w dobie przemian[31]. Na źródłach z Brześcia zostało oparte monograficzne ujęcie zagadnienia szkolnictwa w województwie poleskim Andrzeja Smolarczyka[32]. Pewne zastrzeżenia budzi jednak warstwa interpretacyjna tej publikacji oraz niewykorzystanie przez Autora innych typów źródeł niż tylko materiały proweniencji administracyjnej.

Stosunkowo niedawno Polesie stało się również obiektem zainteresowania historyków niemieckich. W Instytucie Herdera w Marburgu w latach 2015–2019 zrealizowano projekt dotyczący historii regionu w XX wieku pod tytułem *Polesie jako obszar interwencji*. W odniesieniu do interesującego nas okresu owocem tego przedsięwzięcia stała się monografia Diany Siebert dotycząca mechanizmów utrzymywania władzy na tak specyficznym terenie, jakim niewątpliwie

27 Idem, *Memoriał narodowościowy wojewody poleskiego Wacława Kostka-Biernackiego z 8 września 1934 r.*, „Wrocławskie Studia Wschodnie" 2012, nr 16, s. 125–136; idem, *Tak zwani „tutejsi" na Polesiu jako zagadnienie polityczne w Polsce w latach 1921–1939*, „Sprawy Narodowościowe" 2013, nr 42, s. 101–113; idem, *Wskazana elastyczność czy niepożądany chaos? Z historii polityki narodowościowej obozu sanacyjnego*, „Niepodległość" 2015, t. 54, s. 119–133.

28 W. Śleszyński, *Województwo poleskie*, Kraków 2014.

29 Idem (red.), *Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej*, Białystok-Kraków 2009; idem (red.), *Protokoły i raporty zebrań wojewodów i starostów – województwo poleskie*, Kraków 2014.

30 A. Engelking, *„Poleszuk" nieoswojony. Wokół funkcji chłopskości w konstruowaniu polskości*, „Teksty Drugie" 2017, nr 6, s. 68–94; eadem, *Nauka na usługach polityki? Przypadek Józefa Obrębskiego*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa" 2019, nr 51, s. 1–24.

31 J. Obrębski, *Polesie*, red. A. Engelking, Warszawa 2007.

32 A. Smolarczyk, *Szkolnictwo powszechne*.

było Polesie[33]. Autorka pochyla się nad trzema okresami w historii tego regionu w XX wieku (okupacji niemieckiej podczas Wielkiej Wojny, II Rzeczypospolitej i wreszcie pierwszej okupacji sowieckiej w latach 1939–1941). Ten niewątpliwie interesujący projekt badawczy ma jednak jedną istotną wadę, polegającą na tym, że autorka nie wykorzystała w swojej pracy źródeł z PAOB. Tego mankamentu z kolei jest pozbawiona najnowsza monografia Sławomira Łotysza, napisana w konwencji historii środowiskowej[34].

Baza źródłowa

Absolutnie kluczową placówką do prowadzenia kwerend źródłowych na temat polityki narodowościowej państwa polskiego na Polesiu jest PAOB. Wynika to przede wszystkim z bardzo bogatej bazy źródłowej, którą to przechowuje archiwum w Brześciu[35]. Siłą rzeczy dominują w nim źródła proweniencji administracyjnej. Z materiałów wytworzonych przez innych aktotwórców na uwagę zasługuje stosunkowo niewielki zespół 114 *Rosyjskie Towarzystwo Dobroczynne w Polsce. Oddział w Brześciu*[36]. Niestety nie zachowały się materiały wytworzone przez zarząd główny ukraińskiego towarzystwa „Proświta na Polesiu".

Główna przeszkoda w prowadzeniu kwerend w Brześciu polega jednak na tym, czy tę wyjątkowo bogatą bazę źródłową można należycie wykorzystać. Niezorientowany w realiach białoruskich badacz będzie niezadowolony z powodu braku odpowiednika strony internetowej szukajwarchiwach.gov.pl. Problem ma jednak zdecydowanie szerszy wymiar i jest odczuwalny już na poziomie elementarnego korzystania z inwentarzy archiwalnych. Pomoce archiwalne są bowiem dostępne wyłącznie w pracowni naukowej.

W archiwach białoruskich obowiązuje zakaz wykonywania zdjęć akt archiwalnych własnym aparatem fotograficznym. W efekcie badacz jest skazany albo na odręczne przepisywanie dokumentów, albo na zamówienie niezbyt tanich kserokopii lub skanów materiałów archiwalnych. W tym ostatnim przypadku również nie ma gwarancji, że otrzymamy zamówione materiały w miarę szybko. W 2020 r. czekałem na stosunkowo niedużą partię skanów z Brześcia około pół roku.

33 D. Siebert, *Herrschaftstechniken im Sumpf und ihre Reichweiten: Landschaftsinterventionen und Social Engineering in Polesien von 1914 bis 1941*, Wiesbaden 2019.

34 S. Łotysz, *Pińskie błota: Natura, wiedza i polityka na polskim Polesiu do 1945 roku*, Kraków 2022.

35 Podstawowy dla podjętego tematu zespół nr 1 *Poleski Urząd Wojewódzki* liczy 26 152 j.a. Zob.: E. Rosowska (red.), *Polska-Białoruś – wspólne dziedzictwo historyczne*, s. 99–103.

36 *Ibidem*, s. 225.

Każdy, kto kiedykolwiek prowadził kwerendę w archiwach białoruskich, zdaje sobie sprawę, że nie będzie miał tam taryfy ulgowej. Kontakt z niektórymi pracownikami archiwum często jest – jak to ujął Jan Szumski – na granicy poszanowania ludzkiej godności[37].

W ramach opracowania niniejszego tematu przeprowadziłem kwerendę także w Mińsku: w Narodowym Archiwum Republiki Białoruś oraz Białoruskim Państwowym Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki. Mimo że kwerenda nie przyniosła przełomowych odkryć, umożliwiła pozyskanie innego, ciekawego typu źródeł – materiałów wytworzonych przez aktywistów białoruskiego ruchu narodowego na Polesiu[38].

Dzięki uzyskaniu grantu wewnętrznego w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk (IH PAN) miałem możliwość przeprowadzenia w 2018 roku kwerendy w archiwach moskiewskich. Odwiedziłem wówczas Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe (RGWA), gdzie pracowałem z tzw. *trofiejnymi* aktami polskiej „dwójki". Interesujący materiał na temat działania band zbrojnych na Polesiu znalazłem również w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historii Społeczno-Politycznej (RGASPI). Warunki pracy w Moskwie bardzo przypominały realia białoruskie. W jednym z archiwów zetknąłem się po raz kolejny ze specyficznym podejściem jego pracownika do czytelnika, który – jak później się dowiedziałem – został jednym z bohaterów wspomnień śp. prof. Jerzego Borejszy:

> W jednym z centralnych archiwów moskiewskich jedynym, który wie wszystko – i w niesłychanie chamski sposób traktuje czytelników – jest młody woźny, chłopak z jakąś niepełnosprawnością umysłową. Wie tyle, że przetrwa tam, jeśli zechce, jeszcze wiele lat. Nie chcąc mu zepsuć niskopłatnej kariery, nie podaję adresu. Ale kilku cudzoziemców ograniczyło pracę w tym archiwum, nie mogąc wytrzymać stałych pohukiwań Wasi na „idiotów-profesorów"[39].

Z dzisiejszej perspektywy wydaje się jednak, iż wszystkie te informacje przestały mieć jakąkolwiek aktualność. Wydarzenia z ostatnich pięciu lat: konsekwencje wydarzeń 2020 roku na Białorusi oraz pełnoskalowa agresja rosyjska na

37 J. Szumski, *Sowietyzacja Zachodniej Białorusi 1944–1953: Propaganda i edukacja w służbie ideologii*, Kraków 2010, s. 15.

38 Chodzi o zespół 883 *Zarząd Główny Towarzystwa Szkoły Białoruskiej (TBS) w Wilnie* w NARB. Zob.: E. Rosowska (red.), *Polska-Białoruś – wspólne dziedzictwo historyczne: Przewodnik po materiałach archiwalnych 1918–1939. T. 2, Rejonowe Archiwum Państwowe w Mołodecznie, Archiwum Narodowe Republiki Białorusi, Białoruskie Państwowe Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki, Centralna Biblioteka Naukowa im. Jakuba Kołasa*, Warszawa 2014, s. 124.

39 J. Borejsza, *Ostaniec, czy ostatni świadek*, Warszawa 2018, s. 416.

Ukrainę faktycznie zamknęły możliwość prowadzenia kwerend archiwalnych na Białorusi i w Rosji. Kto wie, czy nie na najbliższe kilkanaście lat…

Ze względu na trudności w kontynuacji kwerendy archiwalnej w Brześciu musiałem wypracować własną metodę poszukiwania materiałów archiwalnych, wytworzonych w obrębie Urzędu Wojewódzkiego Poleskiego. Całkiem zadowalające wyniki poznawcze przyniosła kwerenda w materiałach rozsyłanych według rozdzielnika. Przechowywane są one w zespołach urzędów wojewódzkich, znajdujących się w archiwach Litwy i Ukrainy. Kilkakrotnie odwiedziłem Litewskie Centralne Archiwum Państwowe (LCVA) w Wilnie oraz Państwowe Archiwum Obwodu Wołyńskiego (PAOW) w Łucku. Najbardziej wymiernym efektem tych kwerend było znalezienie w Wilnie projektu podziału administracyjnego ziem wschodnich autorstwa wojewody poleskiego Jana Krahelskiego[40].

Wśród archiwów polskich korzystałem z zasobu Archiwum Akt Nowych (AAN), Centralnego Archiwum Wojskowego (CAW) oraz Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie (ASG w Szczecinie). Dokumentacja zgromadzona w AAN właściwie pomogła uzupełnić pewne braki, powstałe w związku z trudnymi warunkami kontynuacji kwerendy w Brześciu. Kluczowe pod tym względem były zespoły Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz Urzędu Wojewódzkiego w Brześciu nad Bugiem. Interesujące szczegóły można niekiedy znaleźć w niespodziewanych źródłach. Przykładem są akta Konsulatu RP w Tuluzie[41].

Nie było moim zamiarem badanie polityki narodowościowej władz wojskowych na Polesiu. Tym niemniej akta proweniencji wojskowej, znajdujące się w CAW, stanowiły bardzo ważne źródło uzupełniające dla niniejszego opracowania. Korzystałem głównie z akt należących do dwóch zespołów: Oddziału II Sztabu Generalnego (Głównego) oraz Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Okręgu Korpusu II i IX (SRI DOK II i SRI DOK IX). Oddzielną grupę materiałów, które umożliwiły mi zastosowanie pewnych elementów metody biograficznej, stanowią akta odznaczeniowe i personalne. Informacja zawarta we wnioskach odznaczeniowych oraz korespondencji czasami jest w stanie potwierdzić niektóre tezy badawcze, które przedtem miały jedynie charakter przypuszczeń.

ASG w Szczecinie przechowuje akta polskich formacji granicznych, które po 1921 roku znajdowały się na granicy polsko-sowieckiej. Większość zespołów niestety zachowała się w stanie szczątkowym. Jednocześnie odnoszę

40 Zob. część 2.4. *Projekty podziału administracyjnego województwa poleskiego a polityka narodowościowa na ziemiach wschodnich*.

41 AAN, Konsulat RP w Tuluzie, sygn. 395, *Didyk Artem – robotnik rolny, niewyrażenie zgody przez Urząd Wojewódzki Poleski na przyjazd do Polski wyżej wym. z powodu nieustalonej przynależności państwowej*.

wrażenie, że potencjał tej placówki, nawet uwzględniając powyższe zastrzeżenie, nie został w pełni wykorzystany przez badaczy dwudziestolecia międzywojennego.

Pewnym wyzwaniem podczas pisania monografii było zbilansowanie przekazu źródeł proweniencji administracyjnej, które dominują w niej z przyczyn oczywistych. Starałem się znaleźć nowe źródła, wytworzone przez stronę przeciwną – struktury konkurencyjnych projektów narodowych lub nawet pojedyncze osoby, które były z nimi związane. Takiego typu źródło znalazłem w archiwum Naukowego Towarzystwa im. Tarasa Szewczenki, częścią którego dysponuje Biblioteka Narodowa (BN) w Warszawie. Są to listy stolarza z Drohiczyna Martyna Wakulczyka do senatorki Heleny Kisielewskiej, napisane w języku ukraińskim. Tego typu korespondencja jest wyjątkowo cennym źródłem, pozwalającym uchwycić perspektywę jednostki, najczęściej pomijaną w dokumentacji prowenencji administracyjnej[42]. W tym konkretnym przypadku pozwala na ocenę skali restrykcyjności realizowanego przez wojewodę Kostka-Biernackiego modelu polityki narodowościowej na Polesiu w latach trzydziestych. Wybrane fragmenty tego źródła ukazały się drukiem w tłumaczeniu na język polski w 2019 roku[43]. Całość w języku ukraińskim publikuję w niniejszej pracy w postaci aneksu źródłowego.

Korzystałem również z prasy mniejszości białoruskiej, rosyjskiej i ukraińskiej. W przypadku tych źródeł problem polegał jednak na tym, że na Polesiu nie wydawano *de facto* prasy mniejszości narodowych, oprócz żydowskiej. Próby publikowania w Pińsku na przełomie lat 1931 i 1932 gazety w języku rosyjskim zostały dosyć szybko spacyfikowane przez administrację państwową[44]. Tytuły prasowe, z których korzystałem, ukazywały się głównie w Chełmie, Lwowie, Warszawie i Wilnie. Najwięcej na tematy poleskie pisał ukraiński tygodnik „Nasze Żyttia" wydawany w Chełmie, mający w województwie poleskim własnych korespondentów wiejskich.

42 P. Ablamski, *Egodokumenty w badaniach narodowościowych. Przypadek Polesia w II Rzeczypospolitej.* Entanglements, 27 June 2025, https://entanglements.hypotheses.org/1827. [dostęp: 18.08.2025].

43 *Placówka. Ukrainiec na Polesiu – korespondencja z lat 1934–1938 senatorki Ołeny Kysiłewskiej i Martyna Wakulczyka, stolarza z Drohiczyna*, oprac. P. Ablamski, „Karta" 2019, nr 101, s. 24–31.

44 A. Suławka, *Prasa rosyjska i rosyjskojęzyczna w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, maszynopis pracy doktorskiej, Warszawa 2018, s. 258.

Do pewnego stopnia została wykorzystana zarówno memuarystyka[45], jak i nieopublikowane wspomnienia, znajdujące się w zasobach Ossolineum i Biblioteki Narodowej[46].

***

Książka jest poprawioną wersją rozprawy doktorskiej, obronionej w Instytucie Historii PAN w kwietniu 2024 roku. Stanowi ona wynik moich zainteresowań problematyką narodowościową, które narodziły się na Białorusi, a następnie były rozwijane w Polsce.

Szczególne podziękowania pragnę złożyć Pani Profesor Joannie Gierowskiej-Kałłaur za wieloletnią opiekę merytoryczną oraz bezcenne wsparcie. Jestem głęboko przekonany, że bez pomocy Pani Profesor, udzielonej mi w krytycznym momencie w 2020 roku, ta książka mogłaby nie powstać.

Niezwykle inspirujące w procesie pisania doktoratu były dla mnie rozmowy z profesorem Piotrem Cichorackim (Uniwersytet Wrocławski), wybitnym znawcą tematyki poleskiej. Dziękuję mu również za polemiczną, acz życzliwą recenzję.

Dziękuję (w porządku alfabetycznym) także pozostałym recenzentom Panom Profesorom: Januszowi Mierzwie (Uniwersytet Jagielloński), Mirosławowi Szumile (UMCS w Lublinie) oraz Wojciechowi Śleszyńskiemu (Uniwersytet w Białymstoku). Ich cenne uwagi i sugestie starałem się w jak największym stopniu uwzględnić podczas prac nad ostatecznym kształtem książki.

Składam podziękowania Pani Ołeksandrze Gorbaczowej za udostępnienie zdjęć z jej prywatnego archiwum, które znacząco wzbogaciły warstwę ikonograficzną publikacji.

Dziękuję również wszystkim (licznym!) osobom, niewymienionym tu z imienia i nazwiska, które wspierały mnie w mojej pracy, czy to poprzez pomoc merytoryczną, czy przez okazywaną życzliwość.

45 W. Uziembło, *Wspomnienia (1900–1939)*, Warszawa 1965; В. Дмитріюк, *Дорогами війни та миру*, b.m.w. 2012; М. Монтвилов, *Русская гимназия в Бресте на Буге 1919–1939*, Ним-Брест-Минск 1996; Епископ Митрофан (Зноско-Боровский), *Хроника одной жизни: Воспоминания, проповеди*, Москва 2006.

46 Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Dział Rękopisów (dalej: ZNiO DR), sygn. 16731/II (mikrofilm [dalej mf] 35885), Stanisława Cybulska-Białowieska, *Moje wspomnienia (lata 1922–1945)*; BN, Zakład Rękopisów, sygn. akc. 13155, *Wspomnienia Jadwigi Dobrowolskiej-Czaki z lat 1912–1936*.